

אליעזר ברקוביץ

עמו אנוכי בצרה

יהדות בגטאות ובמחנות ההשמדה

הקדמה שלום רוזנברג

תרגום אביב מלצר

הוצאת שלם יד ושם

ירושלים התשס"ו

With God in Hell

Eliezer Berkovits

עורכת סדרה: יעל חזוני
הפקה: מרינה פיליפודי ורחל קביץ

© 2006

כל הזכויות של המהדורה העברית
שמורות למרכז שלם, רחוב הצפירה 22א, ירושלים
First published in the USA by Sanhedrin Press, 1979

עיצוב עטיפה: אריקה הלבני
Cover Picture: "La tuerie" by Preault Auguste
and Antoine Auguste. Copyright: ASAP Images

הפצה:
מרכז שלם, רחוב הצפירה 22א, ירושלים
טל' 560-5500 (02), פקס 560-5511 (02)
דואר אלקטרוני: shalemorder@shalem.org.il

מסת"ב 965-7052-17-3 ISBN
דאנאקוד 496-1015
Printed in Israel

תוכן העניינים

ט	הקדמה מאת שלום רוזנברג
3	מבוא
6	פרק א המשכיות הקיום
30	פרק ב שמירת צלם אלוהים
37	פרק ג עניינים של חיים ומוות
49	פרק ד מרכז הכובד הפנימי
59	פרק ה האותנטיות של הקיום
75	פרק ו עימות: האמת הסופית
89	פרק ז לחיות או לשרוד
105	פרק ח אמונה
124	פרק ט עתה אנחנו יודעים
148	הערות
163	מפתח

הקדמה

מאת שלום רוזנברג

בעשורים האחרונים הופנתה תשומת לבנו לכך שספרי ההיסטוריה הקלסיים נכתבו מנקודת מבטם של המנצחים והחוקים. הנדכאים, המנוצלים, המושמדים – הם נותרו אילמים, ופעמים רבות מדיי גם שמם וזכרם אבדו. כותבי דברי הימים קיבלו את פסק דינה של ההיסטוריה על כל אכזריותה, וכך מלבד הכוח, הוענקה למנצחים גם השליטה על הזיכרון. אך קיים גם ערעור על "פסק דינה של ההיסטוריה" והוא מצוי בארון הספרים היהודי הקלסי. לאחר המקרא, ובייחוד לאחר חורבן הבית השני, כתבו אבותינו על תולדותיהם כרוניקות וקורות רוויות בדמעות ישראל, דמעות שהקדוש ברוך הוא שומר וסופר: "שִׁימָה דַּמְעָתִי בְּנֹאדָךְ הַלֵּא בְּסִפְרְךָ" (תהלים נו:ט). גם הספרות היהודית על השואה, אשר גם עמו אנכי בצרה נכלל בה, נכתבה כך, מנקודת מבטו של מי שנמנה עם "הצד השני" של ההיסטוריה, צד הקרבנות, צדו של אִיּוֹב.

מטבע הדברים, היסטוריה הנכתבת מנקודת מבט כזאת מעוררת שאלות חדשות רבות אשר מופנות עתה גם לעבר ציבור הקרבנות עצמו. שאלה שעדיין מטרידה אותנו עד עצם היום הזה ורודפת את "אָחֵי אִיּוֹב", אם נשתמש בלשונו של ברקוביץ, נסבה על אודות מידת העזרה

שהושיטו אחי איוב לאיוב, עזרת העם היהודי ליהדות אירופה. אולם אין קשות מהשאלות שהועלו על איוב עצמו, ואולי אף נגד איוב עצמו, שאלות אשר אלו המבקשים להשיב עליהן עלולים למצוא עצמם גוזרים במובלע משפט רטרואקטיבי על הקרבנות.

השאלה הראשונה מסוג זה נשאלה לפני יובל שנים מנקודת מבטה הציונית של ארץ ישראל הלוחמת ובשעה שהארץ טרם הספיקה לכסות את הדם, והעולם עדיין התעלם מהשואה. הגבורה נתפרשה אז בדמותו של מרד גטו ורשה, וטענות נוקבות נשמעו על העדר ההתנגדות של הקרבן היהודי להשמדתו בידי הצורך הנאצי. ואילו היום אנו מתמודדים עם שאלה איומה, המועלית באופן פרדוקסלי מנקודת המבט ההפוכה. עתה אנו נשאלים: למה נרצח הקרבן? אמנם סברנו מאז ומעולם שהוא נרצח בגין היותו יהודי, אך היום, בעידן הפוסט־מודרני והפוסט־ציוני, כאשר העולם קובע ימי זיכרון לשואה, מלמדים אותנו שהקרבן נרצח בגין היותו "אחר".

ויקטור פרנקל אמר שגילוח אסירי המחנות היה אקט סמלי שבא לבטא את העובדה שהכל נלקח מהם. יובל שנים מאוחר יותר נלקח מהם גם "רכושם" האחרון, זהותם היהודית, והיא מוחלפת עתה בתווית אימפרסונלית של היותם "אחר". אבל אם דווקא היהודים יוחדו להשמדה בידי אויבי האנושות, הרי שבכל זאת יש משהו ב"בחירת ישראל". גם משריד זה של האקסקלוסיביזם היהודי באה תווית ה"אחר" לשחרר. אך הקרבנות היו יהודים, ואם ההיסטוריה חייבת להכיל גם את קולם של קרבנותיה, בוודאי אין למחות את נקודת מבטם כיהודים, את נקודת מבטם היהודית.

להבדיל מספרים אחרים העוסקים בשואה מנקודת מבט דתית, עמו אנוכי בצרה אינו מתמקד בסוגיה התיאולוגית הקשה של "הסתר הפנים" (שלה הקדיש ברקוביץ את ספרו אמונה לאחזר השואה) אלא מתעמק דווקא בקרבנות ובהתנהגותם ברגעיהם הטרגיים ביותר. ברקוביץ אינו נרתע

יא

הקדמה

מהתמודדות חזיתית עם הסוגיות הפילוסופיות והתיאולוגיות כבדות המשקל העולות בדיון הזה הן ביחס לתגובתם של האנשים הפרטיים והן ביחס למעשי המנהיגים הקהילתיים והמנהיגות הדתית.

א

השאלה המרכזית הנידונה בספר היא כואבת ואכזרית ביותר: האם באותם תנאים קיצוניים של הסתר פנים, תנאי רעב, השפלה, עינויים ועמידה מתמדת על סף המוות, איבדו אחינו את הצלם היהודי שלהם? השאלה ממקדת שוב את מבטנו בסיפור ההתערבות שערך השטן עם הקדוש ברוך הוא, ובה הועמדה צדקותו הדתית של איוב למבחן הסבל, מבחן אשר הגיע בשואה לשיאו האיום ביותר. שאלה אכזרית זו מניחה בצד את הרשע הנאצי שצר מכל עבר על אחינו בשואה; לפעמים אף נדמה שהיא מתעלמת ממנו לגמרי, ומעמידה בפני בית המשפט דווקא את הנרדפים והמושמדים. אכן, בעצם העמדת השאלה יש עוול נורא, אך כיוון שנכתבו על סוגיה זו דברים רבים, ולא תמיד דברים הגונים, אין אנו רשאים להתעלם ממנה.

את הדיון בשאלה מנהל ברקוביץ בשני מישורים. במישור האחד הדיון נעשה לגופה של שאלה באמצעות פרישת טיעונים והצגת נתונים לגיבוים, ובמישור השני ברקוביץ מתעמת בדיאלוג נוקב עם היסטוריונים והוגים אחרים שדנו בסוגיות אלו, אם ישירות אם בעקיפין. ברקוביץ מתפלמס באופן ישיר עם יוג'ין קוגון הטוען כי בגיהנום ההוא, רק יחידי סגולה היו מסוגלים לשמור על הרוחניות שלהם. קוגון שולל בפסקנות יכולת כזאת מיהודי המחנות: "הדעת נותנת אפוא שהרבה אסירי מחנות לשעבר יכחישו כי דת ומוסריות הייתה להם שם חשיבות

של ממש" (מצוטט כאן בעמ' 50). בטענות מעין אלו מבחין טרנס דה-פרה בין הניצול, אסיר המחנה שהפך למעין חיה והעניין היחידי שלו היה השגת מזון והישרדות, ובין הגיבור שפעל לפי ערכים אחרים. על פי דה-פרה, הקרבנות היהודים במחנות לא היו גיבורים, אף לא בהתאם להגדרה שאינה דורשת הפגנת תעוזה במלחמה, אלא פעולה על פי ערכים. גישתו של ברונו בטלהיים היא הפוגעת ביותר. בטלהיים חי את חוויית המחנה בעצמו, אך בתקופה שלפני המלחמה ובתנאים הרבה פחות חמורים מאלו ששררו במחנות הריכוז בשנות המלחמה. בטלהיים כתב "כאן הכל מותר כל זמן שיש בו כדי לתרום לקיומי" (עמ' 53). מתוך כך, הוא ממשיך, אימץ לו הקרבן את "ערכי הגסטפו". בדבריהם של הוגי הדעות האלה מהדהדים, לפי ברקוביץ, דבריו של שפינוזה על ה"קונטוס", שלפיהם ההישרדות היא המדריך העליון של כל יש. ברקוביץ מתפלמס עם עמדות כאלה, שעולה מהן כי דברי שפינוזה התגשמו בכל תוקפם בקיום העירום במחנות, הן במישור העובדות והן בפרשנותן. הוא מביא שלל עדויות על מאבקם של הקרבנות לשמירה על צלמם היהודי והאנושי, וזאת למרות סכנת המוות והעינויים שהייתה כרוכה בזה.

ברקוביץ מראה שהעדויות שהביאו המחברים הנזכרים מספרות רק חלק מן האמת וממילא מעוותות אותה. כדי להסביר את סיבת הסילוף, הוא טובע מטבע לשון המציינת דמויות רבות שחיו באותם רגעים טרגיים: "היהודי האותנטי". לטענתו, מחברים אלו לא עמדו די על התנהגותו של היהודי האותנטי (עמ' 51), שהייתה שונה בתכלית השוני מהתנהגותו של היהודי המתבולל, שבה הם עוסקים על פי רוב.

יסוד ההבחנה בין היהודי המתבולל ליהודי האותנטי טמון בשאלת הכבוד העצמי והתגובה להשפלה. את היהודי המתבולל אפשר לתאר באמצעות ההגדרה של סארטר, שראה ביהודי אדם שזהותו נקבעת על פי האופן שבו רואים אותו האחרים. אך לא כך היה היהודי האותנטי שנאבק על יהדותו. ברקוביץ מצביע על ההבדל התהומי שבין תגובת

פרק ד

מרכז הכובד הפנימי

עד עתה לא נתנו העוסקים בנושא השואה את דעתם על היקפם הרחב של חיי התורה של היהודים בגטאות ובמחנות כפי שמתואר כאן. יוג'ין קוגון, בספרו הגיהינום – הרעיון והביצוע מבכה את אייקיומן של מצוות הדת במחנות, ומציין כי היכולת לשמור על רוחניות כלשהי הייתה נחלתם של מתי מעט שהיו אמיצי לב ואיתני רוח עד מאוד. הוא מצא תודעה דתית כזאת רק בין ההולנדים והצרפתים בבוכנוואלד, ורק בשלב האחרון של המלחמה, כאשר התאפשר קיומה של "כמורה מחתרית". הוא אף יודע על כמה כמרים קתולים ופרוטסטנטים שניהלו בדכאו טקסי פולחן. על יהודים ועל התנהגות יהודית אותנטית אין הוא יודע מאומה. הוא מעולם לא שמע, למשל, על ה"קרשים של טהרה" בקומה הרביעית של דרגשי השינה בבוכנוואלד. הוא גם לא שמע את קולם של היהודים שלמדו שם את מסכת מגילה בשעה שהתכוננו לחג הפורים, שחגגוהו בקריאת מגילת אסתר שנכתבה על פיסות נייר. קוגון מגיע אפוא למסקנה, כי "בסיכומו של דבר, לא הייתה לפעילות הדתית במחנות חשיבות מעשית"¹.

ברור כי יהודים לא ניהלו במחנות שום "טקסי פולחן" ולא עסקו ב"פעילות דתית". הם לא השתדלו אלא לחיות כיהודים. גוי עלול להתקשות להבין זאת, שכן אין היהדות דת כפי שמבינים את המונח הזה בדרך כלל, אלא היא דרך חיים של ציבור החי לנוכח אלוהים. ואולם קוגון היה צריך להיוזר יותר בדבריו. על כל פנים, במקום אחד בספרו הוא מגלה הבנה ל"אמונה דתית נישאה" שהתפתחה בתנאי המחנה. הוא כותב:

אם היה לאדם קורטוב של חוש מוסרי ושל דבקות דתית אמיתית, התחזקו התכונות הללו באישיותו הודות לכוח המושך האדיר שנבע מן האנושיות ומחוסר האנושיות ששרדו במחנות הריכוז. בתנאי המחנה יכלו התכונות האלה להיחשף ולהתגלות לעתים נדירות בלבד, בייחוד משום שהקבוצות החזקות במחנות פעלו במקרה הטוב ביותר פעולה פוליטית ולא דתית, והשתמשו בקני המידה הגבוהים ביותר של מוסר ומצפון רק במקרים יוצאים מן הכלל. הדעת נתנת אפוא שהרבה אסירי מחנות לשעבר יכחישו כי דת ומוסריות הייתה להם שם חשיבות של ממש.²

אם הדברים הללו היו נכונים לגבי נוצרים, קל וחומר שהיו נכונים לגבי יהודים! התנאים במחנה לא אפשרו לקיים את מצוות הדת ברבים. מדבריו של קוגון עולה, כי נוצרים שדבקו בדתם היו צריכים להישמר בייחוד מפני לחצן של הקבוצות הפוליטיות החילוניות החזקות. אין להניח שאותם יהודים שסיפוריהם סופרו כאן נתנו את דעתם על לחץ כזה. הם היו צריכים לקיים את מצוות הדת היהודית בסתרי סתרים, שכן דבר לא חרה לגרמנים ולעושי דברם האוקראינים יותר ממראה יהודי המקיים מצווה ומתעלם בבוז מן החוקים שעל פיהם כל המקיים מצוות ייענש בעונש אכזרי. קוגון מסכם את דבריו ואומר:

ואולם כפי שהאסיר הרגיל במחנה לא ידע מהו המצב לאשורו, כך ידעו רק בעלי תפקידים מעטים מאוד במחנה מעט מזעיר על חיי הנפש של אלפי האנשים שהיו בשליטתם.³

דומה שלא רק בעלי התפקידים במחנה לא ידעו דבר על "חיי הנפש" של אלפי היהודים במחנות, גם קוגון עצמו אינו יודע על כך דבר. עד כמה הייתה נפוצה ההתנהגות שכינית אותה "התנהגות יהודית אותנטית"? הדברים שאביא כאן הם חלק קטן בלבד מן התעודות והעדויות המצויות בידינו, אבל עולה מהם קולם של אלפי יהודים שקיימו מצוות במחתרת. אלה שסיפוריהם ידועים לנו מייצגים בלא ספק עוד אלפים רבים. רוב גיבוריהם של הסיפורים הללו לא היו אנשים יוצאים מן הכלל. בעיירות פולין, הונגריה וליטא היו רבבות פינצ'ה שטיירים. אפילו שלמה ז'ליכובסקי לא היה יהודי יוצא מן הכלל. וכמותם "הילדה מהונגריה"; היא לא הייתה שונה שוני מהותי מרבבות אחרות כמותה. ידוע לנו על קהילות שלמות, על רבבות יהודים, שהיישירו את מבטם לנוכח המוות ושרו את "אני מאמין". לצד הסיפורים על סבל והשפלה לאין שיעור קיימת הגדרה של עוז רוח מאין כמוהו. במקום שבו היה האדם נענה ומושפל עד דכא, שם אף הגיע לשיא התעלותו וגדולתו. פסח שינדלר מביא את דבריו של אחד משלושים האנשים שהוזמנו להשתתף בכתיבת ספר לבוב – ספר זיכרון לקהילת לבוב. האישי, שומר מצוות, הבין, בשעת הדיון על אופיו ותוכנו של הספר, שהספר יעוות לחלוטין את אופייה של אחת מן הגדולות שבקהילות ישראל ויציג אותה כ"עיר חילונית-לאומית, פרולטרית וסוציאליסטית, שנעדר ממנה המקור החשוב ביותר – היהדות המסורתית האותנטית". שינדלר מוסיף לעדותו הערת סיכום ואומר: "שוב ושוב אני מוצא במאות ספרי הזיכרון... [שהם] מתכחשים לאמת, והיא – שהרוב המכריע של היהודים שחיו בקהילות שנחרבו היו יהודים מאמינים"⁴.

שמץ מרוחם של יהודים מאמינים מצוי בדין וחשבון של 'הוועדה היהודית ההיסטורית בפולין' מ-1947, שפורסם לרגל יום השנה הרביעי לחיסול גטו קרקוב. וכך כתוב בו:

בלהט דתי מיוחד הצטיין בגטו הנוער החרדי, שהתרכז בקבוצות "חסידי גור". במרתפים, על פני עליות, גג, במחבואי הבתים הצפופים

למדיי, התמסרו צעירים אלו ללימוד התורה מתוך ביטול מוחלט של המציאות הטרגית. עם התעסקותם באמיתות האלוקות, מבלי להתחשב בנגישות ובסכנות המוות, הם הציגו את אמונתם הלוהטת אל מול חיית הטרף הנאצית שהקיפה אותם. הם חיו חיי קיבוץ, תוך עזרה הדדית, וכן נחלצו לעזור לאחרים, כשהם מסוגלים לכל קרבן. מתוך הכרתם העמוקה שקרבנות הדמים שלהם אינם לשווא, הם התייצבו בעוז לנוכח המוות...⁵

כך היה בגטו קרקוב. אבל כמוהו היו עוד הרבה קהילות יהודיות היסטוריות גדולות במזרח אירופה, וקרקוב לא הייתה שונה מהן בדרך חייה ובתולדותיה. אכן, לא כל אלו שבהם אנחנו מדברים היו חסידים, אבל מאות אלפים מהם היו גם היו. לא כולם היו צעירים, אבל הצעירים היו בני אבותיהם לא בדמם בלבד אלא אף ברוחם. ואם כי הגטו לא היה מחנה מוות, התנאים בו היו אכזריים מנשוא. ואף שקשה היה הרבה יותר לקיים "יהדות מחתרתית" במחנות, הנה דרך התנהגותו של "היהודי האותנטי" בגטו לא השתנתה גם במחנות ההשמדה. חייהם של היהודים במחנות היו הרי סכנות פי כמה מאשר בגטאות ויהודים רבים יותר נספו שם, ואם נשאר זכר דל כל כך לרוחם של יהודים רבים כל כך, הרי זה בעיקר מפני שמטרתו של "היהודי האותנטי" לא הייתה להישאר בחיים בכל מחיר.

ספק אם מישוהו כתב על מיליוני היהודים במזרח אירופה בשרירות לב רבה יותר ומתוך הבנה ואהבה מועטות יותר מאשר ברוננו בטלהיים. לפי דעתו של בטלהיים, "האסירים הלא־פוליטיים בני המעמד הבינוני" היו הראשונים "שהתפוררו ואיבדו את אישיותם".⁶ ההכללה הזאת מלמדת בצורה מדהימה ביותר על בורותו המוחלטת של בטלהיים כמה שנוגע להתנהגותם של היהודים שלומי אמוני ישראל, ביחוד אלה שמוצאם היה ממזרח אירופה. היהודים האלה היו כולם "אסירים

מפתח

אליפו התימני 118	אברהם 21, 45, 97, 99, 106-107,
אלישע בן אבויה 110	113-118, 132
אמרספורט 31	האדם המורד (קאמי) 78, 125, 155,
אס"אס 17, 22, 26, 39, 61, 64, 90,	159
92, 108	אווירבך, רחל 90, 92
אסטלנד 14	אשוויץ (מחנה) טו, יח, 8, 10-11,
אפלטון 96	13-15, 21-22, 25-26, 40, 43-
אריסטו 111, 113	44, 48, 72, 93, 102
אתיקה (שפינוזה) 94	אושפיזין 21
	אטרמאן, יהושע 33
בובוב, בן-ציון 102	איאס 140-141, 145
בובר, מרטין 67, 115	איגנציוס 126
בויאן 103	איוב ט-יא, 110-111, 118, 120,
בוכנוואלד (מחנה) 10, 25-28, 34,	159
48-49, 55, 63	אייבשיץ, נטע 74
בורוכוביץ, משה 9-10	אייכנוואלד (מחנה) 13, 33
בורנשטיין, נפתלי 68	אייכנשטיין, רבי יהושע (הרבי
בורנשטיין, פאלק 68	מזידיטשוב-גרוסווארדיין) 15
בטלהיים, ברונו יב, 52-53, 55, 57,	האיליאדה (הומרוס) 96, 140
90, 129-130, 137, 153, 156,	אכילס 95
160-161	אלטר, הרב נחמיה 41-43, 86

דאוטמרגן (מחנה) 14	בנדין 14, 20-21
דה־פרה, טרנס יב, 56, 63, 94-96,	בק, ד"ר ליאו 15-16
101, 153-154, 156, 161	בראכפלד, משה 10
דובאסוב, פיודור וסילייביץ',	ברגן בלזן (מחנה) 19-20
האדמירל 127-128	ברדייב, ניקולאי 77
דוד 21, 131, 135, 142	בריקמן, לייב 74
דומברוב 72	ברלין 15, 146
דורנאו (מחנה) 11	ברנוביץ 72
דינה 132	
דכאו (מחנה) 74	גולדבלום, ד"ר 102
הדנובה 80	גוסלאר, הנס 19-20
	גור, חסידות 51, 80-83
הולנד 14, 19, 49	גורליץ (מחנה) 13
הומרוס 96, 140	גטו וילנה 117
הונגריה 11, 17, 22, 51	גטו ורשה י, 12, 14, 91-94, 103,
היטלר 28, 77, 130, 144	120
הלברשטם, רבי שלום אליעזר (הרבי	גטו לודו' טו, 7, 41-43, 68, 73,
מראצפירט) 108	119
המבורג 146	גטו קובנה טו, 37, 40, 45-46
הס, רודולף 102	גטו קרקוב 12, 17, 51-52
הר המוריה 114	גטו שידלובצה 82-83
	גליית 131
ואלדנבורג (מחנה) 33	גלמן, מתי (ראה גם מתי'סובציס)
ויינברג, אברמל'ה 12	80, 85-86
וייס, אברהם אליהו 26-27	גסטפו יב, 17, 53, 55, 59, 68
וילנה 146	גפן, יענקל 58, 82-87
וינה 80-81, 146	גרבה, הרמן פרידריך 23
ורשה יג, 6, 9, 81, 83, 91, 122,	גרוסווארדיין 11, 15
133, 137, 146	גרוס־דוון (מחנה) 11, 13

כהן, אלי 31-30, 54, 56, 150, 153,	זאוס 140
155	זדונסקה-הוולה 23
כהן, הרמן 109	זכריה 162, 160, 131
לאנדסברג 74	ז'ליכוב 9
לכוב 51	ז'ליכובסקי, שלמה 29-28, 25-24,
לבקוביץ, ליפא 11	144-143, 51
לובלין 88, 81-80	זמבא, הרב יצחק 94-93, 91
לודו' 85, 42, 23	זנימירובסקי, מוטל 32
לוי 132	זרובבל 131
לונגינס 140	חנה, אשת אלקנה 131
לטביה 18	חנצ'ין, האדמו"ר מ' 89-87
ליטא 51	
לינגסדריינר, אלה 53	טארנופול 120
ליס, משה 68	טוכנוניץ-הלברשטדט, דבורה 47
	טיטוס 110
מאלץ 92	טרבליניקה (מחנה) טו, 8, 86, 91
מוסקבה 127	טרזיינשטאט (מחנה) 16-15
מיידאנק (מחנה) 48, 14, 10	טרטוליאנוס 114
מייזליש, הרב צבי הירש 40, 11,	
152-151, 44-43	יהדות אשכנז 19
מריאנסק 47	רבי יהודה הלוי 159, 114
משה יח, 21, 97, 107-106, 119	יודנראט טו, 88, 43-40
"מתי'סובציס" ראה גם גלמן, מתי	יונגר, ארנסט יד, 78
85, 83-80	יונתן 142
	ים סוף 132, 106
נבוכדנאצר 100	יעקב יח, 21, 113, 132, 135, 141
"נדר" (שלונסקי) 128	יצחק 132, 119, 116-113, 97, 21
נובהרדוק 14	ישיבת חכמי לובלין 80

פרנקל, ויקטור י, יג, 26, 30, 55-	ניטשה, פרידריך 95
155-153, 150, 67-66, 64	ניסנבוים, הרב יצחק יז, 94-93
פרנקל, יעקב 26	הניצול: אנטומיה של חיים במחנות
פרעה 10, 45-46, 107, 111, 132-	המוות (דהיפה) 56, 94, 153-
	161, 156, 154
קאלדיץ (מחנה) 34	
קאמי, אלבר יד, 78, 125-128,	סארטר, ז'אן פול יב-יג, 59-60,
159, 155	112
קאפו 11, 22, 26, 40, 44, 53, 56,	סדן, דב יג, 73, 155
104, 86	סוקרטס 95
קובנה יז, 42, 45	סלונים, חסידות 72
קוגון, יוג'ין יא, 49-51, 53-54,	סרגיי, הדוכס הגדול 127
153-152	
קולומיה 102	על הנשגב (לונגינוס) 140
קורצ'אק, יאנוש 90-91	רבי עקיבא 70-72, 101
קירקגור, סרן 113-114	עשו 132, 141
קלווין גליצאיי-הונגרי 17	
קליינמן, זלמן 21	פאפרוואלנה (מחנה) 18
קלמנוביץ, ז' 117	פביאניץ 24, 86, 94
קצנלסון, יצחק יג, 10, 28-29, 58,	פודמביצר, משה 68
159, 154, 150, 124	פוזן 13
קרושינסקי, ד"ר נחמיה 72	פולין 51, 81-83, 88, 103
קרקוב 12, 17, 52, 81, 83	פטרסבורג 127
	פיוטרקוב 32
ראדום 81	פיק, יענקל 13
ראקובר, יוסל 120, 159	פיק, נתן 13
רבא 42-43	פלאשוב (מחנה) 12, 82, 104
רובין, חיים יחיאל 72	פרידמן, רבי משה 103
רוזנבלאט, לייבל 68	פריז 146

שינדלר, פסח 161, 156, 51	רומקובסקי, מרדכי היים 41
שכם 132	ריקר, פול 87
שלונסקי, אברהם 128	הרלב"ג 113
שמעון 132	הרמב"ם 157, 151, 113, 100, 47
שפינוזה, ברוך יב, 94	רפפורט, רבי השיל 119, 103
שפירא, הרב מלובלין 91, 81-80	שאול 142, 135
תהלים ט, יח, 13, 15, 17, 21-	שדליץ 47
22, 63, 110, 131, 133-135,	שטוקהאמר, רבי שמעון 91
142, 149, 151, 154, 156,	שטייר, פינצ'ה 51
160-161	שידלובצה 81
תרגילי הרוח (איגנציוס) 126	שיינברג, רבי ניסן 72